

UNLI VA AYRIM UNDOSSH TOVUSHLARNI O'QITISHDA MASHQLARNING O'RNI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.015>

Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Аннотация: мақолада она тили машғ'улотларида уни ва undosh tovushlarni o'qitish orqali o'quvchilarda adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish usullari, mashq turlari, tarkibi va mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek, metodika sohasida mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqot olib borgan ayrim metodist olimlar fikriga qisman munosabat bildirilgan.

Калит so'zlar: fonetika, talaffuz, imlo, unli va undosh tovushlar, bo'g'in, urg'u, mashq, topshiriq.

РОЛЬ УПРАЖНЕНИЙ В ОБУЧЕНИИ ГЛАСНЫХ И НЕКОТОРЫХ СОГЛАСНЫХ

Аннотация: В статье проанализированы методы, виды упражнений, содержание и содержание развития навыков литературного произношения у учащихся путем обучения гласным и согласным звукам на уроках родного языка. Также было высказано частичное отношение к мнению некоторых ученых-методистов, проводивших научные исследования в области методики.

Ключевые слова: фонетика, произношение, орфография, гласные и согласные звуки, слог, ударение, упражнение, задание.

THE ROLE OF EXERCISES IN LEARNING VOWELS AND SOME CONSONANTS

Abstract: The article analyzes the methods, types of exercises, the content and content of the development of literary pronunciation skills in students by teaching vowels and consonants in the lessons of their native language. There was also a partial attitude to the opinion of some methodologists who conducted scientific research in the field of methodology.

Keywords: phonetics, pronunciation, spelling, vowels and consonants, syllable, stress, exercise, task.

«Ona tili» darsliklarida to'g'ri talaffuz va imlo me'yorlarini ko'nikma sifatida shakllantirish borasida ko'plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini bo'lajak o'qituvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Adabiy talaffuz va uning me'yorlari masalasi dunyoning rivojlangan mamlakatlari tillarida atroflicha o'rganilganligini kuzatamiz [ingliz, frantsuz va b.]. Bu borada jahon tajribasida, jumladan, ingliz tilida orfoepik mashqlardan unumli foydalaniladi. Shuning uchun ham amaldagi asosiy darslik va o'quv qo'llanmalarida har bir nutq tovushining hosil bo'lish jarayoni haqida batafsil ma'lumot beriladi. Oliy maktab va umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun nashr ettirilgan darslik hamda o'quv qo'llanmalarda tovushlarning talaffuz

holati aks etgan maxsus chizma (rasm)lar yo‘q. O‘zbek tiliga xos bo‘lgan ayrim tovushlarning to‘g‘ri talaffuzini oddiy, an‘anaviy mashqlar bilan etarli darajada o‘rgatib bo‘lmasligini bugungi bo‘lajak o‘qituvchi, talaba, hatto ayrim katta yoshdagi ziyoli kishilar, xususan, o‘qituvchilarning nutqi ham isbotlab turibdi.

Mazkur muammo bo‘yicha G‘.Hamroyev[4], M.Saidov[3] kabi metodist olimlar maxsus tadqiqotlar olib borgan, shuningdek, N.Mahmudov[1], B.Mengliyev, K.Qosimova[6], K.Mavlonova[5]lar o‘z darslik va qo‘llanmalaridan to‘xtalib o‘tgan. Muammoning bir uchi yana o‘rta umumta‘lim maktablarida ona tili o‘qitish masalasiga borib taqaladi. Adabiy talaffuz – madaniyatlik belgisi. O‘rta umumta‘lim tizimida 5-guruhdan boshlab talaffuzning asosiy birligi hisoblangan nutq tovushlari «orfoepiya» bo‘limi tarkibida tizimli o‘qitila boshlaydi. «Orfoepiya» bo‘limi ta‘limi taqozosiga ko‘ra shu erda bo‘lajak o‘qituvchilarga nutq tovushlari bilan birga to‘g‘ri talaffuz hamda imlo qoidalarini singdirish talabi ham qo‘yiladi.

O‘zbek adabiy tili turli lahjalardan o‘sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog‘liq jiddiy muammolar bor. Maktab ona tili darsliklarini tuzishda, ayniqsa, orfoepiyaga doir o‘quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta‘sirini inobatga olishlari kerak. (Masalan, AQShda har bir shtat uchun alohida darslik yaratilgan.) Shu ma‘noda dastur va darsliklar tuzishda orfoepik nuqtai nazardan har bir hududning talaffuzidagi muammolari e‘tiborga olinishi lozim. Masalan, Xorazm vohasida ayrim so‘zlar talaffuzida [q] undoshi o‘rnida [k] nutq tovushini qo‘llash ko‘nikmaga aylanib qolgan. Demak, xorazmlik bo‘lajak o‘qituvchiga adabiy talaffuz me‘yorlarini singdirish uchun darslikda berilgan ikkita mashq etarli bo‘lmaydi. Mavzuga monand, ammo darslikdagi o‘quv topshiriqlarini aynan takrorlamaydigan o‘quv topshiriqlarini tuzish, mashqlar tizimini yaratish va ulardan unumli foydalanishni barcha o‘qituvchi ham bir xilda amalga oshiravermaydi.

Toshkent viloyati, xususan, shahar hududida ommaviy tarzda [h] bo‘g‘iz undoshi o‘rnida muntazam [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (xandaley, xurmat, xamma va b.), shuningdek, Buxoro, Samardand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o‘] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin.

Bu borada Samarqand viloyatiga alohida to‘xtalish mumkin. Pastdarg‘om, Urgut va Nurobod tumanlarida [i]–[e] unllilarining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo‘g‘on tumanida [o‘]–[u] unllilarining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda yashovchilar, bo‘lajak o‘qituvchilar, hatto o‘qituvchilar ham [o‘] unlisini [u], [u] unlisini [o‘] o‘rnida qo‘llaydilar.

Ko‘rinadiki, 5-guruh «ona tili» darsligida yuqorida keltirilgan nutq tovushlarini o‘zlashtirishga mo‘ljallangan nazariy ma‘lumotlar va ularni mustahkamlovchi mashqlar etarli emas. Mazkur nutq tovushlarini sanab o‘tilgan hududlarning bo‘lajak o‘qituvchilari nutqida adabiy me‘yor holatiga keltirish uchun bugungi darslik va qo‘llanmalarda deyarli e‘tibor qaratilmagan maxsus orfoepik mashqlar, tovushlar talaffuzi jarayonida nutq a‘zolarining ko‘rinishi aks etgan alohida oksilografik chizma(rasm)lar ishlab chiqilishiga ehtiyoj seziladi.

Shuningdek, [h] bo‘g‘iz undoshining ko‘pchilikning ham yozma, ham

og'zaki nutqda noto'g'ri qo'llanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan sa'y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

1999-2000 yillar keng amaliyotda qo'llangan H.Ne'matov boshchiligida yaratilgan 5-guruh «ona tili» darsligida [h] va [x] undoshlarini imloda ham talaffuzda farqlash uchun berilgan o'quv materiali boshqalariga nisbatan bo'lajak o'qituvchiga ancha foydali.

O'zbek tilida [o'] unlisi so'zning turli o'rinlarida bir-biridan farqli talaffuz etilishi ma'lum, biroq uni bo'lajak o'qituvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq nozik jihatlarga aksariyat ona tili darsliklarida e'tibor qaratilmasligi bo'lajak o'qituvchilarimizning adabiy nutq me'yorlarini to'la o'zlashtirishlariga soya tashlab turadi. Oliy ta'limning sohaga tegishli amaldagi darsliklarida mazkur masalaga qisman e'tibor qaratilgan nazariy ma'lumotlar uchraydi, ammo u amaliy jihatdan ishlanmagan. Ta'kidlash kerakki, bugun keng amaliyotda bo'lgan 5-guruh «ona tili» darsligidagina [o'] unlisi talaffuzda farq qilishi to'g'risidagi ma'lumotlar misollari bilan keltirilgan. Bu, albatta, ijobiy hodisa, biroq «bir holatda torroq, boshqasida kengroq aytiladi», degan izoh bo'lajak o'qituvchiga amaliy jihatdan yordam berishi qiyin. Keltirilgan misollarni o'qituvchi ko'magisiz to'g'ri talaffuz qilib bo'lmaydi.

Masalan, torroq aytilishiga ko'l, kengroq aytilishiga bo'ri so'zlari misol tariqasida keltirilgan bo'lsa-da, bu hamisha ham kutilgan natijani beravermaydi. Shuni inobatga olib, [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq mashqlarga keng o'rin berish zarur.

Mashq uzluksiz takrorga asoslangandagina samara beradi. O'quv materiallarining bo'lajak o'qituvchi tomonidan samarali o'zlashtirilishi takror bilan bog'liq. Zero, «bilimning onasi takror» dir.

Ma'lumki, psixologik nuqtai nazardan inson xotirasi, jumladan, bo'lajak o'qituvchi xotirasi ham muayyan turlarga bo'linadi. Ma'lumotlarni bir marta o'qish oddiy xotirada vaqtincha saqlanadi va qisqa muddatda unutiladi. Agar uzluksiz takrorlansa, u doimiy xotiraga o'tadi. E.G'oziev ta'kidlagan G.Ebbingauzning bo'lajak o'qituvchi eslab qolishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar tarkibi, miqdori va sifati haqida olgan xulosalarini shu o'rinda keltirish o'rinli. U hech qanday ma'no anglatmaydigan 38ta bo'g'inni bo'lajak o'qituvchi 55 marta takrorlaganda eslab qolganini; 38 – 40ta so'zdan iborat materialni eslab qolish uchun esa, 6-7 marta takrorlash kifoya qilganni aniqlagan. Bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy hayotda aloqa-aralashuvni to'g'ri amalga oshirishida xizmat qila oladigan zaruriy ma'lumotlarni uning uzoq muddatli xotirasiga o'tkazish uchun o'sha ma'lumotlarni ko'p marta takrorlatish va xotirasida qayta tiklab turish lozim. Shu o'rinda aytish mumkinki, orfoepiya sathini o'qitishda mashq va topshiriqlarning o'quv materialini tashkil etuvchi sarmazmun, purhikmat matnlardan o'rinli foydalanilsa, bo'lajak o'qituvchi ularni bir-ikki takrorlash bilan uzoq muddatli xotirasiga «yozib qo'yadi». Biror jismoniy harakat avtomatlashish darajasiga etishi uchun qancha uzluksiz mashq zarur bo'lsa, muayyan nutqiy malakaning shakllanishiga ham shuncha mashq, harakat kerak bo'ladi.

5-guruhda orfoepiya sathi ta'limini takomillashtirishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish ham muhim ahamiyatga molik. Ma'lumki, maktabda bugungi «ona tili» o'quv predmeti ta'limida omilkor o'qituvchilar tomonidan ko'plab innovasion texnologiyalar zamon talablariga

mos holda qoʻllanilmoqda. Tabiiyki, bu «orfoepiya» sathi taʼlimida, jumladan, boʻlajak oʻqituvchiga nutq tovushlarining toʻgʻri talaffuzini oʻrgatish jarayonida juda qoʻl keladi. Ammo amaldagi ishlar etarli darajada emas, chunki boʻlajak oʻqituvchilar nutqida tovushlar talaffuzi bilan bogʻliq muammolar toʻla bartaraf boʻlgani yoki mazkur muammoning echimi sifatida asosli tavsiyayu metodik koʻrsatmalar ishlab chiqilib keng amaliyotga tatbiq etilgani yoʻq.

Mazkur masalaning yana bir jihati borki, har qanday sharoitda ham ona tili oʻqituvchilari mazkur boʻlimni oʻz imkoniyat va salohiyatlaridan kelib chiqib tushuntiradilar. Odatda, boʻlajak oʻqituvchi uchun oʻz ona tilining hamma tovushlari ham talaffuz va imlododa qiyinchilik tugʻdiravermaydi. Mahalliy til hisoblangan sheva taʼsirida ayrim unli va undosh tovushlarning aytilishi hamda yozilishida chalkashliklar, xatolar boʻlishi mumkin. Amaliy kuzatuvlar shuni koʻrsatadiki, respublikamizning turli hududlarida boʻlajak oʻqituvchilar nutqida, asosan, unilardan [i] – [e], [oʻ] – [u] va undoshlardan [h], [x], [q], baʼzan [j] tovushlari talaffuzida, baʼzan shuning taʼsirida imlododa ham xatoga yoʻl qoʻyishadi. Bunday vaziyatlarda amalda qoʻllanilayotgan topshiriq xarakteridagi mashqlar bilan qancha koʻp ishlansa ham, kutilgan natijaga erishish qiyin kechmoqda.

Boʻlajak oʻqituvchining ogʻzaki nutqi tugʻilib oʻsgan eri, oilasi, yaqinlari taʼsirida shakllangan holda maktabga keladi. Baʼzan ularni oʻzlari oʻrganib qolgan holatdan adabiy talaffuz meʼyorlari doirasiga oʻtkazish ancha qiyinchilik tugʻdiradi. Bunday sharoitda oʻqituvchi, albatta, orfoepiya oʻqitish jarayonidagi dastlabki faoliyatni hududiy muammolardan kelib chiqqan holda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida ishlashga qaratishdan boshlashi zarur. Aks holda, ayrim boʻlajak oʻqituvchilar balogʻatga etganda ham baʼzi nutq tovushlari talaffuzini eplay olmaydigan boʻlib qolishadi. Bu kabi «nutqiy kemtiklik» madaniy davralarda boʻlajak oʻqituvchiga bir umr xalaqit berishi mumkin. Oʻqituvchi oʻz vaqtida ogʻzaki nutqida muammolari bor boʻlajak oʻqituvchilarga alohida eʼtibor berib, maxsus talaffuz mashqlari ustida muntazam ishlasa, muammoga oʻrin qolmasligi aniq. Biroq bu borada maktabning amaldagi didaktik taʼlim vositalari(darslik, qoʻllanmalar)da orfoepik mashqlarga maxsus oʻrin ajratilmagan.

Fikrimizcha, orfoepiyaga doir oʻquv materiallarining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti tahlilidan kelib chiqib bu boradagi muammolarni atroflicha oʻrganish ularning echimini topish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Joʻraboieva Z. Ona tili. Umumtaʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T., 2013. – 224 b.

2. Jamolxonov. H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili.– Toshkent. “Talqin” 2005. 131-b.

3. Saidov M. Oʻzbek maktablarining 5-sinflarida ona tili taʼlimi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi oʻquv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom diss-ya. avtoref.TDPU. –Toshkent, 2000. –84 b.

4. Gʻofir Hamroyev. Umumiy oʻrta taʼlim tizimida fonetikaga doir oʻquv materiallarining metodik taʼminotini takomillashtirish.(PhD) Dissertatsiyasi. Samarqand – 2019.

5. Azimova I., K.Mavlonova va b. Ona tili va oʻqish savodxonligi 1-qism. 2-sinf uchun darslik T. – 2021

6. K.Qosimova, S. Matchonov, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldosheva, Sh. Sariyev Ona tili oʻqitish metodikasi Toshkent – “Nosir” nashriyoti 2009.